

# Den gränslösa litteraturen?

## Att läsa litterära texter i översättning – *Strändernas svall* i fransk tappning

Karin Dahl, doktorand i franska

När vi läser litteratur på vårt eget språk, delar vi i regel en rad saker med författaren: förutom modersmål, goda kunskaper om den geografiska zon där språket talas och om dess historia och kultur. Ofta utgår författaren till och med från att läsaren har dessa kunskaper. Men vad händer då när vi läser utländsk litteratur? Vissa läsare är väl insatta i den kultur som litteraturen kommer ifrån, kanske så väl att de behärskar språket och har förmånen att kunna ta del av en annan kulturs litteratur i originalversion. Tyvärr behärskar emellertid läsaren inte alla språk vars litteratur han eller hon önskar lära känna. Då är översättning en underbar uppfinning! Det är fantastiskt att en människa som förstår detta andra språk kan omvandla texten till mitt modersmål och att jag som läsare kan ta del av litteratur skriven bortom mina språkkunskapers gränser, i Ulan Bator, Rom eller Reykjavik. Men översättaren bär också ett stort ansvar. Ett ansvar inför läsarna att erbjuda dem en rättvis variant av originaltexten. Ett ansvar inför författaren, som kanske inte behärskar det nya språket utan lägger sin skapelse helt i översättarens händer, att återskriva texten så nära ursprungsversionen som det bara är möjligt.

De hinder som påträffas vid översättning kan vara av språklig och/eller kulturell karaktär. Jag har tittat närmare på översättningen till franska av Eyvind Johnsons historiska roman *Strändernas svall*. Verket är översatt av E. och P. de Man, vilket enligt de efterforskningar jag har gjort tycks vara en pseudonym. Verket fick inte en enda recension i fransk press när det gavs ut 1950, vilket är intressant med tanke på att det gäller en sedermera erkänd europeisk 1900-tals författare som kröntes med Nobelpriset 1974. Problemen i översättningen av *Strändernas svall* är mest av språklig karaktär, eftersom handlingen inte utspelar sig i författarens egen kultursfär, utan i det antika Grekland, en kultur vida känd över språkgränserna.

Svårigheterna är betydligt större då handlingen refererar till kulturer som är mindre kända för den nya läsekretsen. Det har t.ex. Elisabeth Tegelberg övertygande visat i sin analys av den franska översättningen av Vilhelm Mobergs *Utvandrarna*, som för övrigt är en av de få svenska romaner som har haft turen att komma i nyöversättning på franska. *Utvandrarna* är fullspäckad med ord och begrepp som är kopplade till den småländska bondekulturen på 1800-talet. Det är ingen lätt uppgift att återge detta på franska. 'Stengårdsgård' och 'risgrynsgröt' i sin specifikt svensk-kulturella betydelse är exempel på fenomen som den genomsnittliga franska läsaren inte känner till och som nätt och jämnt har jämbördiga termer på franska.

### *Ett översättningsexempel*

Eyvind Johnson publicerade 1946 *Strändernas svall* vars huvudperson är Odysseus. Man kan säga att Johnson översätter Homeros verk till sitt eget bildspråk. Han gör en personlig omskrivning som främst skildrar Odysseus tankevärld. Samtidigt är *Strändernas svall* en nutidskritik, en reaktion på andra världskriget.

Den franska versionen gavs ut av förlaget Gallimard under titeln *Heureux Ulysse*, som egentligen inte alls betyder "Strändernas svall" utan "Lycklige Odysseus". Titeln är inte det enda som översättarna har valt att ändra på. När vi öppnar den franska upplagan av Eyvind Johnsons roman är det slående hur annorlunda den är i förhållande till sitt original. Det första man saknar är prologen, som även användes som undertitel till romanen i de första upplagorna och som kan ses som en slags nyckel till romanen: *En roman om det närvarande*. Denna inledningsfras välkomnar läsaren och ger en antydning om var vi befinner oss och vart vi är på väg. Den franska läsaren leds inte på samma sätt vid handen in i verket. En annan överraskande förlust i romanens resa över nationsgränserna från svenska till franska är att romanen vid resans början bestod av 31 kapitel men vid resans mål blott 29. Dessutom hade kapitlen titlar i det svenska originalet, men på franska heter de ingenting, utan har helt enkelt tilldelats ett nummer. Skulle det inte ha varit möjligt att översätta dessa titlar till franska? Svenska är förvisso ett syntetiskt språk och franska ett analytiskt språk tillhör bägge den indoeuropeiska språkfamiljen och bygger i mycket på samma koncept och tankesätt. Det är vanligen fullt möjligt att på franska uttrycka vad vi kan uttrycka på svenska.



*Bild 1. Den franska nyutgåvan av Strändernas svall, från 1974 i samband med Eyvind Johnsons Nobelpris. (© Edition Gallimard)*

*Bild 2. Svenska originalutgåvan av Strändernas svall, från 1946. (© Bonnier)*

Låt oss titta lite närmare på ett utdrag ur den svenska inledningen:

Men han mindes några av sina år med stor tillfredsställelse, ja, med en belåtenhet som kunde få honom att smacka eller åtminstone föra den röda tungan, den förfinade eller åter förgrovade smakens instrument över läpparna. Först överläppen, som var insjunken på vänstra sidan därför att det fattades tre eller fyra tänder där, och sedan for tungan tillbaka längs underläppen, som putade ut något, hängde. Rörelsen blev alltså en liggande oval, och bakom detta som med största säkerhet uttryckte belåtenhet, självbelåtenhet och stor tillfredsställelse, låg både erinran om mat på fyrkantiga eller ovala bord av doftande trä och om kvinnor, om kvinnokroppens kurvatur, centrum eller håligheter, de väsentliga, de högst älskade. Sedan drogs tungan in i munnen, en del gånger med en lätt smackning. Inne i det slutna, fuktiga, ibland klibbiga mörkret fanns nischer i käkarnas tandgångar. Förr gjorde det ont. Nu var käkarna vana sedan nio år eller mer, och tungan var van vid sina viloplatser.

Det var krig och annat, tänkte han och ville inte minnas vad det var. Men genom dessa bortfallna eller häftigt bortslagna tänder blev munnen sned. Kvinnor som en sådan mun kysste kunde märka det. Den som hade möjlighet och överblicka de sista tjugo åren kunde

också märka det: skillnaden mellan en utresande tjugofemåring och denna fyrtiofemårsman. Det var en vanställande förvridning som nog separerade ut en viss mängd godhet, mildhet, naturlig vänlighet och högt förstånd ur leendet. Det fina leendet börjar – något som alla utövare av denna konst vet – genom kroppsligt eller andligt välbefinnande och det bevattnas av förståndet eller själen som en åker av regn eller formas som en gestalt formas av gudar. Sedan förs det under ständigt mognande, av glädjeuppstötningar eller av hån upp till läpparna, där dess naturliga bädd väntar, där det ska vila, lysa eller sippra galla som från en plågad trälg.

Så presenteras Odysseus för oss läsare. Det är en man som har varit på resa under närmare tjuugo år, fyllda av äventyr i krig och kärlek, bland gudar och dödliga. Eyvind Johnson börjar snillrikt med "minnet". Minnet, som är något immateriellt och okroppsligt, beskrivs genom något annat högst påtagligt och kroppsligt, nämligen Odysseus mun, vars missbildning avslöjar Odysseus livserfarenheter. Kroppsdelen munnen fyller flera essentiella behov såsom tal, näringsintag och kan genom kyssandet förbindas med sexualiteten. Genom att föra kyssar på tal, för Johnson in läsaren i en viss förståelse av texten. Det går en sexuell underton genom texten. Under eller mellan raderna rinner den fram som en flod. Den tydliga beskrivningen av Odysseus munhåla är inte olik beskrivningen av ett kvinnligt sköte och kommer dessutom direkt efter "kinnokroppens [...] håligheter, de väsentliga, de högst älskade". Johnson ser till att läsaren inte har en chans att missa poängen.

Det finns två poler i texten: vila och rörelse. Odysseus befinner sig i ett vilande tillstånd i vilket han återupplivar sina minnen. Samtidigt är det som han minns "aktion" det vill säga handlingar i de krig och de kärlekshistorier som har fyllt hans liv. På så sätt är det aktiva integrerat i det passiva. Om man betraktar det citerade utdraget i sin helhet, upptäcker man en rörelse igenom hela texten. Författaren beskriver Odysseus tunga som förs runt munnen, vilket är spännande inte minst därför att det sägs att "rörelsen blev en liggande oval", en formulering som alltså i sig själv innefattar både mobilitet (rörelse) och orörlighet (liggande). Vi följer tungans rörelse och samtidigt följer vi minnets rörelse runt slagsmål, festmåltider och kinnokroppar.

Det finns många ord i den här korta texten som har med munnen att göra, hela 20 stycken. Även andra kroppsdelar återfinns. Ord som har med kärlek att göra är också talrika. Det handlar inte alltid om klara uttryck utan ofta om anspelningar. Olika strömmar rinner som sagt under orden och texten, och det är också det som gör romanen till ett spännande konstverk. Texten kan läsas, tolkas och avnjutas på en rad olika plan. Hur många plan som kan uppfattas och hur underfundigt ledtrådarna till dessa plan är uttryckta kan kanske betraktas som en indikator på textens litterära kvalitet.

I texten finns små hänvisningar till våra sinnen. Orden "röd" och "mörker" hänför sig till våra synintryck, ordet "smackning" leker med vår hörsel liksom "doftande trä" med vårt luktsinne. Det är inte av en slump som ordet "doftande" har hamnat just i en återerinran om mat och kvinnokroppar. Även om det har satts i samband med "trä" – alltså doftande träbord – berikar det texten med doften av mat och doften av kvinnokroppar. Nyckelorden, eller i det här fallet nyckelfrasen, i det citerade avsnittet hittar vi mot slutet i "kroppsligt eller andligt välbefinnande". Där har vi textens kärna, det den egentligen beskriver. Det är där som textens alla underströmmar för ett ögonblick samtidigt bubblar upp till ytan.

I mångt och mycket är vårt mänskliga sinne fast i ett binärt tänkande, till exempel i vår tendens att registrera motsatser som kall/varm, mörk/ljus, snäll/elak. Ofta upplever vi en känsla av insikt när två motsatser får ko-existera (vilket Levis-Strauss analys av urgamla myter kommer fram till) som till exempel i uttrycket "inget liv utan död". Johnson spelar skickligt på denna sträng, som jag skulle vilja kalla *de koexisterande motsatserna*. Jag har tidigare sagt att textens rörelse är oval, att den går som i cirklar. Detta blir allra mest uppenbart vid det enda tillfälle då vi läser ordet "fyrkantig". Budskapet eller stämningen i en text blir tydligare om man för in, om än i aldrig så liten dos, ord som bär med sig den motsatta betydelsen. Den citerade texten handlar om "kroppsligt eller andligt välbefinnande", men mitt i texten kommer ett kort avsnitt om "bristen på välbefinnande" ("det gjorde ont", "häftigt bortslagna tänder") som förstärker textens huvudmening.

Låt oss nu läsa igenom den franska översättningen:

Quelques-unes avaient été un véritable enchantement. Il y pensait avec délice. Sa langue, à ce souvenir, fit entendre un léger clappement. Comme un dard rouge, elle écarta la lèvre supérieure qui, à gauche, rentrait un peu à cause de trois ou quatre dents qui manquaient et glissa, d'un mouvement circulaire, sur la lèvre inférieure avancée et tombante. Avec une délectation gourmande, il se rappelait les mets inconnus, raffinés, servis sur des tables de bois parfumé, les femmes, les contours de leurs corps, la courbe de leurs hanches, les replis secrets de leur chair. La langue rentra dans sa gaine couleur de sang, humide, visqueuse, où des trous s'étaient creusés. Depuis neuf ans, un peu plus même, ils s'étaient presque comblés et la langue ne les sentait plus.

La guerre, pensa-t-il, ou autre chose ! A quoi bon se souvenir? Les dents tombées avaient rendu la bouche oblique. Les femmes, à ses baisers, devaient bien s'en apercevoir. Celui qui l'aurait vu jadis aurait-il reconnu dans cet homme de quarante-cinq ans l'adolescent qui, vingt ans plus tôt, était parti? La grimace qui le défigurait quand il riait exprimait une douceur, une bonté, une bienveillance naturelles. L'esprit fait s'épanouir et rayonner le rire – cette forme façonnée par la main des dieux. Avec des sursauts de gaieté ou de moquerie, il s'ouvre, s'étale, se déplie lentement autour des lèvres. Parfois, sardonique, il est comme le rictus d'un esclave torturé.

Vi börjar med att räkna "munorden" och hittar sammanlagt 10 stycken, vilket är hälften jämfört med originalversionen. När man läser den franska texten blir polerna rörelse respektive vila inte alls lika tydliga som i den svenska. Lika stor tyngdpunkt har inte lagts på det kroppsliga, inte heller på det andliga som till exempel minnet, det aktiva i det passiva. Läsaren får inte samma associationer och förståelse av texten eftersom det helt enkelt inte finns lika många "vilande" ord med i översättningen. ("Liggande", "viloplats" och "bädd" är borta). Inte heller lika många "aktiva" ord har bevarats; "häftigt bortslagna tänder" har till exempel inte någon motsvarighet i den franska versionen. Texten leker inte heller med våra sinnen som den gör på svenska. Nyckelfrasen "kroppsligt eller andligt välbefinnande" är borttrollad. Det försämrar givetvis läsarens möjlighet att tränga in i texten, att uppfatta alla dess undermeningar. De koexisterande motsatserna

som jag pekade på i den svenska texten har inte heller fått komma fram till de franska läsarna. Bristen på välbefinnande finns förvisso kvar, men då själva välbefinnandet inte är lika uppenbart i den översatta texten förlorar det sin effekt. Meningen som introducerar ordet "fyrkantig" i originaltexten är även den puts väck. Inte heller finns det lika många ord med betydelsen "rund". "Oval" har försvunnit. Den viktiga meningen "rörelsen blev alltså en liggande oval" (rörelse respektive vila) är bara översatt med "mouvement circulaire" (cirkelrörelse), och denna rörelse är inte lika utförligt beskriven. Andra ord till vilka man i originalversionen kan associera rundhet och rörelse har inte samma konnotation på franska. Det finns heller inte lika många håll beskrivna för de franska läsarna. Hålligheter har exempelvis blivit veck ("replis"). Därmed har de ovala rörelser som går genom den svenska texten inte getts möjlighet att komma till uttryck i franskan. Den sexuella undertonen är inte heller lika tydlig i den franska översättningen.

Mycket förvånad blir man också av att upptäcka att den röda tunga, som Eyvind Johnson beskriver, väl framme i Frankrike har förvandlats till en ormtunga ("dard"). "Mat" i den svenska texten har översatts med "okända, raffinerade maträtter" ("mets inconnus, raffinés") och den utresande tjuhofemåringen har blivit tonåring ("adolescent")! En av de mest beklagansvärda förlusterna är dock Johnsons poetiska reflektion kring leendet. På franska finns endast en kort mening som refererar till skrattet snarare än leendet, och den fina metaforen om åkern som bevattnas av regn inte är kvar.

### *Finns det nationella gränser i litteraturen?*

Vi har sett i exemplet ovan hur läsaren inte alls får samma associationer vid läsandet av den översatta texten. Läsupplevelsen blir en annan. Flera av skillnaderna kan förmodligen förklaras av översättarnas vilja att följa den franska stiltraditionen som ogillar upprepning. Många författare, från olika länder och på olika språk, spelar just med upprepningar av ord eller betydelser för att skapa musikalitet eller kanske belysa ett fenomen i ett starkare ljus. Den tjeckiske författaren Milan Kundera, som sedan 1975 lever i Frankrike, insåg på slutet av 70-talet att många av hans texter fått utstå allehanda övergrepp i översättningarna till olika språk. Det fick Kundera att påbörja en översikt av översättningarna till franska. Han

upptäckte att översättaren ersatt hans enkla upprepningar av ord med "hundra utsmyckande metaforer", att huvudpersonerna uttryckte sig i andra språkregister, vilket helt förändrade deras karaktärer. Det var, menar Kundera, inte var fråga om översättning utan snarare ren omskrivning.

Om översättningar är undermåliga uppstår en rad hinder för läsaren att verkligen uppskatta en viss författares eller en viss kulturs verk, i värsta fall en hel litteratur. Det skapar gränser i det kulturella utbytet. Jag vill inte påstå att översättning av litterära verk är något enkelt. Det är en mycket svår uppgift. Men om fler översättare vinnlade sig om att ge nära textöversättningar som i högsta möjliga grad fångar upp undertoner och nyanser i stället för att göra "egna" litterära skapelser med nya liknelser och obefogade klipp, skulle dock texterna i sin sanna form förflytta sig lättare mellan språk och kulturer. Situationen ser hoppfull ut. Dagens översättare är oftast i mycket större utsträckning "texttroga" än 50-talets. Det var inte ens säkert att de senare riktigt bemästrade originalspråket. Men det är synd att inte fler verk har kommit ut i nyöversättning. Det vore roligt om även *Strändernas svall* blev översatt i sin helhet, med alla sina 31 kapitel och underströmmar, så att de franska läsarna äntligen kunde få möjlighet att till fullo avnjuta denne nobelpristagare, som även var en stor vän av deras land.